Є на одному з сільських кладовищ, що не перетворилися на уособлення людської гордині, де пам'ятник вивершується над пам'ятником, де камінь душить камінь, де на кожному кроці так і кричить пиховите: "Я!.. Я!.. Я!.."

Є на одному з сільських кладовищ, по-домашньому привітному й затишному, де спочивають і очі, й душа, де влягаються пристрасті, що терзають людину впродовж її життя окаянного... Є на кладовищі оцьому, де навіть вітер-розбійник, налетівши із степу, втихомирено крила складає, а птахи співають упівголоса... Дак на кладовищі оцьому є чотири могили, одна старша другої, але всі доглянуті так, наче в них лежать щойно поховані: і травичка акуратно прополена, й свіжі квіти насаджені, й пісочком доріжки посипані, й рушниками біленькими хрести всі пов'язані... Вони, оті чотири могили, так рядочком і горбляться, розмовляючи між собою тихо та мирно, а позаду приліпилися ще дві могилки. Ці зовсім манюсінькі, наче діти їх насипали, граючись, діти там і лежать, що в один день народилися, в один і загинули, і двох рочків не проживши на світі.

Попереду ж — ще одне місце. Чекає на бабу Ониську, яка й ляже там, упокоївшись...

І тоді вони всі ключем журавлиним злинуть до неба та й полетять — полетять до Господа-Бога, який у свій час їх і покликав з цього світу юдолі та сліз.

Але їм, могилам отим, треба набратись терпіння: баба Ониська ще мотається світом, бо не виробила всіх трудоднів, ще з колиски присуджених нещадною владою, хоч тими трудоднями пустопорожніми наче вже і не пахло, але робота є роботою, клопоти-клопотами: обсідають щоденно з раннього ранку до пізнього вечора.

— Вмирать — день терять, — каже баба Ониська.

— І померти не дадуть, — каже баба Ониська.

Так що чоловіки її, а заодно й дітки хай ще пождуть-почекають, доки баба Ониська до останньої краплиночки виробиться і тоді лиш складе руки на грудях усохлих і тихенько, щоб не завдавать клопоту іншим, віддасть Богові душу.

Тож доки баба Ониська ще мотається світом, я покваплюся розповісти про її чоловіків, бо хто ж мені, окрім неї, розкаже: які вони були, як з Ониською жили-поживали...

ПЕТРО

Чи думала вона, чи гадала отак рано заміж вискакувати?

Та й хто сказав: "Рано"?

Хто це сказав, коли дівка — як грім, дівка — як вихор — чи на городі, чи в полі? Коли не вона од роботи, а робота од неї піт утирає? Коли її ще в колисці не так рідна мати, як та ж робота гойдала? Коли робота, ледь переступивши поріг, замертво падала в ліжко, а вона бігла на вулицю та й витанцьовувала до самого ранку? Коли в неї аж жижки трусилися: "Заміж!"

Так хто сказав: "Рано"?

А Петро? Петро про що думав? Її однолiток. Який іще й першої пари штанів не зносив. Парубоцьких вусиків не завів. Ще й голос ламавсь, як у півника...

Петро про що думав?

А про те ж, що й Ониська!

І хоч "женили" обох легкі на розправу батьки: її черезсідельником, його вишневим пужалном, що його на свою біду Петро й вирізав, — все одно в один голос про весілля співали. Та покваптесь, бо в отій книзі, що в сільраді лежить, от-от і місця для них не залишиться!

Плюнули батьки та придурків і поженили. Ще й (багатенькі були) звели їм хатину. І поля нарізали, і корову, і пару волів: хазяйнуйте, коли вам так припекло!

А вони й нахазяйнуватись не встигли — колективізація.

Оте "гуртове — чортове", що й у сні найлихішому не могло їм наснитися. Коли все із дворів червона мітла вимітала, — хіба що котів та собак усуспільнить лишилося.

Батьків, які найбільш опиралися, розкуркулили та до Сибіру і потарабанили. А їх, молодих, пожаліли. Хазяйнуйте в колгоспі, трудодні заробляйте!

Трудодень, трудодень,

Дай, владо, хліба хоч на день!

А тут тридцять другий... А тут тридцять третій...

Краще й не згадувати.

Та як не згадаєш, коли осьо, на кладовищі під боком, могили ячать?

Петро перший не витримав. Петро першим ліг до могили. Опух од голоду — в домовину не влазив. Так мертвою водою перед смерил налилося обличчя, що й очей не знайти. Ворушив вустами набряклими,

як дитина хліба просив. Хоч крихітку. Затис би в губах та з присмаком хліба на той світ і пішов би...

Довго лежав під ледь приплесканим горбиком. Без хреста. Лісу і іе вистачило б — хрести над усіма могилами ставити!

Ну, а діти?.. Двійко дітей, хлопчик та дівчинка, які в один час і народилися, ненадовго й пережили свого молоденького тата. Не померли своєю, голодною, смертю — сусідка із'їла. Заманила до хати та й порізала.

Ониська лиш кісточки позбирала обгризені. Коли сусідку забрала міліція. Реберце до реберця, гомілочку до гомілочки: це — Ганнусина, це — Василькова... Ні, це — Василькова...

Глянути збоку: збожеволіла жіночка. Кісточками дітей своїх грається. З гробика в гробик перекладає.

Ледь одірвали Ониську од гробиків.

"Бог розбереться, дитино... Бог порахує..."

У той рік тридцять третій люди, які од голоду пухли, прикипали серцями до Бога. До єдиної втіхи, що лишилась на цьому світі страшному. Надії останньої.

Сповзалися до обезглавлених храмів і там помирали. Землю трупом вкривали. Щоранку звозили гарбами до братських могил, до ям онімілих, а вони наповзали та й наповзали: мов з усього світу сповзалися.

Ониська теж отак поповзла б, коли б настала її година остання. Онисьці теж не лишилося на цьому світі нічого, окрім гарячої віри у Бога. У те, що на тім світі вона припаде до Петра, пригорне до серця Василька та Ганнусю.

Ониську тільки віра у Бога на цім світі й тримала.

МИКОЛА

З другим своїм чоловіком, Миколою, Ониська не прожила і півроку. Люди про нього казали, що він не при своєму, чи наврочений, чи з-за вутла дурним мішком прибитий.

Усе правди дошуковувався. Усе ставив під сумнів.

Ще в п'ятому класі учителька, яка викладала історію, розповіла, як тяжко людям жилось за кріпаччини.

— Ви навіть уявити не можете, як бідували ваші пращури, — патетично вигукувала.— З п'яти нажатих снопів чотири оддавали панові, а один лишали собі.

Микола і тут вирішив перевірити, як саме бідували люди за панщини. Уже вдома сів до столу та й став рахувати.

Отже, сніп. Скільки зерна з снопа намолочують?

Та не менш кілограма.

— Мамо, а скільки в день снопів нажинали?

— За день?.. Та якщо попотіти, то й п'ять кіп.

— А в копі скільки снопів?

— У копі?.. Дай Бог пам'яті... Снопів, мабуть, сорок...

Отже, сорок на п'ять, то й виходить двісті снопів. Поділити на п'ять: сорок кілограмів зерна.

— А скільки вам на трудодень цього року дали?

— По півкіло, дай Бог пам'яті.

— А на панщині по сорок кілограмів на трудодень випадало!

— Е-е, синку, не дожить нам до панщини, — зажурилася мати.

Ішов до школи Микола — ділився новиною із стрічними:

— А ви знаєте, скільки заробляли люди хліба за панщини? По два з половиною пуди!

— Ну-у... А де це ти вичитав?

— Учителька сказала.

Показав і учительці.

Учительку, розказують, відливали водою. А Миколу довго дражнили "п'ятим снопом".

Ну, а далі — гірше. І те не так, і те не по правді. Все боліло, все душу пекло. Став писати листи. Та не будь-кому — Сталінові. "От приїдьте до нас та розберіться, хто нами керує. Бандит на бандитові, злодій на злодієві. Останню шкіру здирають з колгоспника".

Сталін читав не читав, усі листи назад відфутболював. Тим же бандитам-злодюгам. Що давно на Миколу зуби гострили. "Правду шукаєш? Ми тобі покажемо правду!"

У тридцять сьомому, коли судили троцькістів-бухарінців та шкідників-диверсантів, пов'язали й Миколу.

У колгоспі стодола серед ночі згоріла: все зерно в попіл пішло. Набігло з району: шукати диверсанта-троцькіста,— і все начальство сільське, усе до одного дружно ткнуло пальцем у Миколу.

І судили Миколу, і присудили до смертної кари.

Аж в область Ониська достукувалась: тіло забрати та поховати по-християнському. Не віддали:

— Єму і в нас хорошо лежать.

І насипала Ониська поряд з могилою Петра ще один горбик. Поставила хрест, написала на ньому, що лежить тут убієнний раб божий Микола, мир праху його...

— Вам хоч сказали, за що його розстріляли? — запитав я бабу Ониську, коли вона вперше привела мене на кладовище.

— Сказали, як не сказати... Що був таксістом...

— Таксістом?

— Таксістом, таксістом...

Господи, аж тепер я утямив, чому бабу Ониську прозвали "таксісткою".

ВАСИЛЬ

Цей був найвеселіший. Завжди усміхався, щоб там не скоїлось.

— Та не журися, жінко, бо й очі виплачеш!

Або:

— Хіба не горе!.. Не бачила ти смаленого вовка!..

Легко жилося Онисьці з веселим оцим чоловіком. Будь-яку сварку в жарт переводив.

І з цим, наче наврочило, не прожила і півроку. І дитинки не встигла завести.

У сороковому забрали до армії. Бо вже тоді запахло війною. З німцем, а з ким же іще.

Василь, веселенький, п'яненький, пішов, витанцьовуючи:

— Як полізуть — за тиждень упораємось.

Ще й співав:

З ма-галой кров'ю вє-гілікім уда-аром!..

Невдовзі й листа прислав. Трикутничок, ще і без марки. Що в армії не житуха — малина. Годують безплатно тричі на день, ще й серед дня спати вкладають. Командири навшпиньках ходять, сон стережуть. Одна тільки біда, що жінки під боком немає. "Та осьо повернуся, то надолужимо..."

"А німець так мене налякався, що й воювати роздумав..."

То не журися, Онисько.

А як не журитись... Як не журитись Онисьці, коли город досі не зораний. Коли голова сказав почекати, поки на колгоспному полі упораються. Доведеться брати лопату та самій город той і скопувати.

Озвавсь знову трикутничком:

"Копай, жінко, копай. Тільки не на всю лопату, а на півштика. Бо я по всьому городу зброю позакопував. Пулімйоти й гвинтівки. Та ще й гранат два ящики... То як, бува, викопаєш — обратно закопуй. У хазяйстві воно все знадобиться..."

В Ониськи і руки трусилися, коли лопату на півштика заганяла...

Недовго й копала. Налетіло міліції, як тої галечі, та всі до одного з лопатами. Перекопали город — до вечора й упоралися.

Забралися, матюкаючись...

— Та я ж вас хоч пиріжечками вгощу! — кричала вслід їм Ониська.

— В задницю собі їх позапихай!

Ото, які люті...

А другого дня — ще один лист Василів:

"Скопали... А тепер, жінко, сади й не журися..."

Хоч Василь і писав, що німець роздумав починати з нами війну... Особливо ж як дізнався, що його, Василя, забрали до армії... Таки діждались війни. І від чоловіка — жодної вісточки. Виглядала листоношу — ночей не спала.

— Немає, тітко... Немає...

А він же аж на границі, в нього ж перша куля летіла!

— Та подивися пильніше, мо', де засунувся!

— Та кажу ж, що немає!..

Врешті діждалася. Чужою рукою написаний. Не горюй, жінко, бо твій чоловік загинув смертю хоробрих!..

І виплескала ще один горбик Ониська. І на хресті теж написала: "Раб убієнний".

ПАВЛО

Вже про заміжжя й не думала.

Та й яке там заміжжя, коли викосило всіх чоловіків! Лишилися тільки підлітки та ветхі діди.

Особливо коли прийшли визволителі.

— Нємцев ждалі?.. Хлєбом-солью встрєчалі?..

Та усіх, всіх до одного, на фронт.

І, безоружних, — в атаку. "Іскупать віну кров'ю".

— А што іх жалєть!..

Жоден, вважай, не вцілів. Всі одразу ж стали "героями".

Засипали село похоронки — листям осіннім.

То яке там заміжжя Онисьці!

Он дівчат незаміжніх — хоч греблю гати.

Як, бувало, мужик якийсь приб'ється до хутора, то й двох кроків не ступить. Спутають і одразу ж до ліжка. Не придивлятимуться навіть, який він із себе. Здоровий чи покалічений.

А от же перепало й Онисьці: мужик майже цілий попався. Тільки й того, що рука одпанахана та вибите око.

Та він і тим, що лишилося, бачив краще, ніж дехто двома. Все помітить, все визирить. Особливо оте, що і в горі розраїть, і сум прибере.

— Тобі й одного ока забагато! — лаялась Ониська, пляшку спорожнілу знаходячи.

А він і не одгавкнеться. Вже веселий, вже під мухою, пригортав до себе Ониську. Як вона не одбрикувалась.

— Та моя ж дорогесенька!.. Моя золотесенька!.. Хочеш, я тобі "Як баба решетом воду носить" станцюю?

Розкарячить ноги та й піде навприсядки. Мертвий, не те що Ониська, сміятиметься.

Танцював — цирку не треба.

Особливо оте "Як баба решетом воду носить".

Або "Дойдьом до Берліна". Як солдат перевзувається, готуючись до Берліна дотопати.

Такі плакати під кінець війни майже в кожній сільраді висіли.

Сидить хвацький солдат, перевзува чоботи хромові (не інакше генерала роззув). А під низом написано: "Дойдьом до Берліна!"

То Павло й вигуцикував гузном, аж курява йшла.

Дотанцювався. Згорів од горілки.

Поховала й цього. Одтужила, одплакала та й зав'язала з заміжжям.

ОНИСЬКА

А тепер уже й про бабу Ониську.

Скільки сіл обходив, а не бачив такого двору доглянутого. Кожна квітонька обцілована, кожна травинка пригладжена. Курей-гусей повно, а ніщо не потоптано.

— Та чи ви їх, бабо, оддавали до війська, що вони в ногу ходять — у шкоду не звернуть?

— А віддавала,— сміється баба Ониська ротом беззубим.— Вони в мене муштровані.

Ну й хата. Наче щодня її баба оновлює. Сяє білими стінами. Віконцями підморгує весело. А город — не знайти й бур'янини! І голова майже щодня бабу провідує:

— Поможіть, буряки постікають!

Адже в баби Ониськи й сапа найгостріша. Од неї й ланкові одхрещуються: заганяє до смерті. За нею вполоти — хіба що біжка.

А фартушки! Вся жінота носить фартушки, пошиті бабою Ониською. Бо куди тим крамничним!..

Баба Ониська теж помре у свій час. Помре лише тоді, коли до останньої крихітки роботу всю виробить.

Складе руки на грудях та й тихенько спочине.

Щоб людей не тривожити.

І летітиме баба Ониська попереду ключа журавлиного, до Господа Бога летітиме. Який прийме, утішить, зігріє — воздасть за всі роки прожиті.